

Maria Halamska

Struktura społeczno-zawodowa ludności wiejskiej w Polsce i jej przestrzenne zróżnicowanie

Streszczenie: Na podstawie danych z powtarzanych systematycznie badań *Diagnoza społeczna* autorka przedstawia strukturę społeczno-zawodową polskiej wsi i jej terytorialne zróżnicowanie. Struktura ta ulegała szybkim zmianom w ostatnim ćwierćwieczu, a sekwencje zmian porządkowały trzy równocześnie zachodzące procesy: dezagraryzacji, proletaryzacji oraz gentryfikacji. Ukazane jest także zróżnicowanie tej struktury w trzech przekrojach przestrzennych: w podziale na cztery regiony historyczne (byłe zabory), regiony administracyjno-polityczne (16 województw) oraz cztery obszary „funkcjonalne”, wyróżnione ze względu na typ gospodarki lokalnej.

Słowa kluczowe: struktura społeczno-zawodowa, dezagraryzacja, proletaryzacja, gentryfikacja, zróżnicowanie terytorialne

1. Zmiany struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej w latach 1991–2013

Od lat dziewięćdziesiątych XX w. obserwujemy w Polsce znaczące zmiany ruchliwości społecznej i struktury społeczeństwa. Na wsi mają one specyficzny przebieg. Z jednej strony następuje zmiana kierunku migracji na linii wieś–miasto: od 2000 r. statystyki pokazują przyrost, także bezwzględny, liczby ludności wiejskiej. Z drugiej – na skutek zmian struktury własnościowej i sektorowej gospodarki oraz znacznego wzrostu wykształcenia następują znaczące zmiany uwarstwienia społecznego.

Przedmiotem analizy jest struktura społeczna, która „charakteryzuje zawsze stan danego społeczeństwa, stanowi jego swoistą legitymację, zespół cech tożsamościowych, a jednocześnie jest elementem i czynnikiem sprawczym dynamiki społecznej” (Gilejko 2010, s. 17). Ta lapidarna konstatacja ukazuje znaczenie badań struktury społecznej, badań podstawowych dla diagnozy stanu i dynamiki

Autorka jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa (e-mail: m.halamska@uw.edu.pl).

społeczeństwa w sytuacji, gdy od ćwierćwiecza ulega ona dużym zmianom, co jest efektem wpływu czynników politycznych, ekonomicznych, globalnych etc. Te czynniki, ich następstwo i współwystępowanie, były i są przedmiotem wielu analiz. Przedmiotem badań i analiz są także ich społeczne skutki, w tym także zmiany w strukturze społeczno-zawodowej polskiego społeczeństwa. Te ostatnie dokumentują badania Henryka Domańskiego (2004, 2011), Kazimierza Słomczyńskiego i Krystyny Janickiej (2008), Leszka K. Gilejki (2010), Juliusza Gardawskiego (2008), Krzysztofa Zagórskiego (2009), *Polski Generalny Sondaż Społeczny*, a od 2000 r. – systematycznie prowadzone badania *Diagnoza społeczna*. Ich wyniki pozwalają śledzić zmiany struktury społeczeństwa polskiego: wykształcenia, społeczno-zawodowej, zamożności, czyli podstawowe wymiary (wyznaczniki) społecznego zróżnicowania oraz zależności między nimi.

Wśród licznych i tylko przykładowo wyżej wymienionych opracowań na temat struktury społecznej i jej zmian brak opracowań poświęconych wsi¹. Jej struktura społeczna zawsze była specyficzna poprzez związki znacznej grupy ludności z rolnictwem. Ludność pracująca w rolnictwie jest wręcz elementem definicyjnym wsi. Na podstawie bogatego przeglądu literatury przedmiotowej Jerzy Bański stwierdza, że „obszary wiejskie” można „[...] opisać następującymi cechami:

- specyficzny otwarty krajobraz,
- stosunkowo niska gęstość zaludnienia,
- **przewaga ludności związanej z gospodarką rolną i leśną**,
- tradycyjny styl życia (bliski naturze) i zwyczaje,
- ekstensywne użytkowanie ziemi (przede wszystkim rolnicze i leśne),
- rzadka zabudowa i rozproszone osadnictwo,
- większość mieszkańców uważa, że mieszka na wsi” (Bański 2011, s. 41).

Tymczasem na wsi europejskiej „przewaga ludności związanej z gospodarką rolną i leśną” jest cechą z przeszłości. Analiza struktury społeczno-zawodowej krajów Unii Europejskiej w 2010 r. prowadzi do wniosku, że „[...] wieś europejska nie należy już do rolników: jakkolwiek by nie patrzeć, rolnicy nie są już grupą dominującą w żadnym kraju UE, choć ich udział waha się od prawie 20% (Polska) do 1% (Irlandia). [...] W większości (2/3) badanych krajów udział rolników jest mniejszy niż 5%. Oznacza to zarazem, że w tych krajach rolnicy są najmniej liczną grupą zawodową na wsi. W poszczególnych krajach wieś zdominowana jest albo przez zawody zaliczane do klasy średniej, albo zawody robotnicze” (Halamska 2015, s. 55).

¹ Struktura społeczna wsi jest przedmiotem kierowanego przez autorkę artykułu projektu finansowanego przez NCN nr DEC-2013/11/B/HS6/01811 „Struktura społeczna wsi i jej świadomościowe korelaty” i przedstawia wybrane elementy analiz w tym projekcie. Inne publikowane opracowania z tego projektu to (Halamska 2015 oraz Halamska 2016).

Dlatego też celem tego opracowania jest pokazanie obecnego kształtu struktury społecznej wsi, a także procesu jej zmian po 1989 r. Opracowanie opierać się będzie na wspomnianej bazie danych reprezentatywnych (także dla wsi) badań socjologicznych prowadzonych od początku lat dziewięćdziesiątych: *Polskim Generalnym Sondażu Społecznym* (PGSS) oraz *Diagnozie społecznej* (dalej DS z latami, w których przeprowadzone były badania). Podział na grupy społeczno-zawodowe jest klasyfikacją, którą posługuje się GUS; wzoruje się ona na Międzynarodowej Klasyfikacji Zawodów (ISCO-88)². Tą klasyfikacją posługują się także badania *Diagnoza społeczna*, empiryczne zaplecze tej analizy.

Czytelnym wskaźnikiem kształtu struktury społecznej wsi jest struktura źródeł utrzymania gospodarstw domowych. W analizowanym okresie uległa ona zasadniczym zmianom.

Tabela 1. Struktura źródeł utrzymania ludności wiejskiej w latach 1991–2013 w %
Table 1. Sources of income of rural population in the period 1991–2013 in %

	Rok badania*		
	PGSS 1991	DS 2003	DS 2013
Wielkość próby (N osób/gospodarstw domowych)	4214 osoby	3961 GD	12 355 GD
Udział próby wiejskiej	41,0%	33,0%	33,3%
Źródło utrzymania ludności wiejskiej (%)			
Pracownicze	29,9	28,7	43,6
Chłopskie (rolnicze)	22,0	11,3	13,2
Pracowniczo-chłopskie	25,0	11,3	–
Emerytura, renta	23,4	39,4	32,0
Praca na własny rachunek	0,2	5,0	4,8
Inne	0,0	4,2	4,8

* W roku 1991 – PGSS, jednostka próby – osoba; 2003, 2013 – DS, jednostka próby – gospodarstwo domowe.

Źródło: PGSS i DS.

Source: PGSS (Polish General Social Survey) and DS (Social Diagnosis).

² Liczy ona 10 kategorii: 0 – wojskowi; 1 – wysocy urzędnicy państwowi, członkowie organów przedstawicielskich, kadra kierownicza przedsiębiorstw i organizacji; 2 – specjaliści, wolne zawody; 3 – technicy i specjaliści średniego szczebla; 4 – urzędnicy; 5 – pracownicy usług osobistych i placówek handlowych; 6 – rolnicy i robotnicy rolni; 7 – brygadziści i robotnicy wykwalifikowani; 8 – robotnicy zatrudnieni przy obsłudze maszyn, robotnicy taśmowi, kierownicy; 9 – pracownicy wykonujący prace proste.

Choć rolnictwo jest w Polsce ciągle ważnym elementem społecznej charakterystyki wsi, to jego znaczenie – zwłaszcza ekonomiczne – maleje: w analizowanym okresie obserwujemy postępujący **proces dezagraryzacji** polskiej wsi, czyli jej „uwalniania się” od rolnictwa. W plastyczny sposób obrazuje to spadek udziału rolnictwa w strukturze źródeł utrzymania ludności. Znaczące zmiany zaszły na przełomie XX i XXI w., kiedy udział utrzymujących się głównie z rolnictwa spadł o połowę. Składa się na to kilka elementów. Po pierwsze, wśród typów źródeł utrzymania ludności (por. tab. 1) nieużyteczna stała się kategoria utrzymanie „pracowniczo-chłopskie”; znikła ona w opracowaniu badań DS po 2007 r., z czego należy wnosić o rozpadzie dotychczasowej zbiorowości i wchłonięcie jej przez zbiorowość pracowniczą oraz chłopsko-rolniczą. Po wtóre, udział utrzymujących się przede wszystkim z rolnictwa spadł w ciągu ćwierćwiecza dwukrotnie, do ok. 5% w całej Polsce i 12–13% na wsi. Dość spektakularnie wzrosła populacja emerytów i rencistów, co nie jest skokowym wzrostem wskaźnika starzenia się społeczeństwa, ale ubocznym skutkiem transformacji gospodarki, odsyłającej zbędnych pracowników na wcześniejsze emerytury, renty, bezrobocie. W tym czasie na przykład liczba pracowników PGR spadła czterokrotnie, z ponad 400 do ok. 100 tys. Pojawiła się grupa prywatnych przedsiębiorców (pracujących na własny rachunek), której udział w strukturze społecznej jest od czasu jej pojawienia się dość stabilny. Tym samym rolnictwo, z najczęstszego źródła utrzymania na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych (chłopskie i pracowniczo-chłopskie, ale także 400-tysięczna zbiorowość pracowników PGR, wchodząca w skład zbiorowości pracowniczej), stało się w połowie drugiej dekady XXI w. źródłem drugoplanowym, mimo iż dochody rolników od akcesji do UE znacząco rosły, szybciej niż dochody innych kategorii ludności wiejskiej. Jak pokazują badania, na których się tu opieramy, okresem, w którym dokonały się znaczące zmiany, nadające kształt aktualnej strukturze źródeł utrzymania ludności wiejskiej oraz strukturze społeczno-zawodowej, jest okres między 1995 rokiem a latami 2005–2007 (zob. tab. 2).

Ten znaczący spadek udziału ludności utrzymującej się głównie z rolnictwa nie jest jednak efektem „rewolucji agrarnej”. W okresie 1988–2010 liczba indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha zmniejszyła się o ok. 600 tys., czyli o ok. 30%, czemu nie dorównuje tempo spadku zatrudnienia w rolnictwie. Zmiany są efektem nie tylko zerwania z rolnictwem części wiejskiej populacji, ale także rezultatem zmiany funkcji gospodarstwa rolnego na wsi: dochody z gospodarstwa stanowią dla wielu rodzin wiejskich dodatkowe (czasem dość istotne) źródło dochodów (utrzymania), a właścicielami ziemi (statystycznie rzecz biorąc „gospodarstw rolnych”) są przedstawiciele wszystkich mieszkających dziś na wsi kategorii zawodowych.

Tabela 2. Zmiany struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej latach 1991–2013 w %
Table 2. Changes in socio-professional structure of rural population in the period 1991–2013 in %

	Rok i rodzaj badania								
	PGSS 1991			DS 2003			DS 2013		
	udział razem	w tym samozatrudnienie	udział razem	w tym samozatrudnienie	udział razem	w tym samozatrudnienie	udział razem	w tym samozatrudnienie	
0. Siły zbrojne	0,0	0,0	0,4	0,0	0,4	0,0	0,4	0,0	
1. Menedżerowie, kierownicy, wyżsi urzędnicy	0,4	0,0	2,5	0,7	2,8	0,4	2,8	0,4	
2. Specjaliści	1,8	0,1	6,6	0,1	9,3	0,3	9,3	0,3	
3. Technicy i personel pośredni	7,0	0,0	7,5	0,4	5,2	0,3	5,2	0,3	
4. Urzędnicy, pracownicy biurowi	3,3	0,0	5,2	0,1	4,7	0,1	4,7	0,1	
5. Pracownicy usług osobistych, sprzedawcy	6,5	1,8	8,8	2,1	10,9	1,6	10,9	1,6	
6. Rolnicy, ogrodnicy, leśnicy, rybacy	46,4	0,0	37,7	0,1	27,4	0,2	27,4	0,2	
7. Robotnicy przemysłowi, rzemieślnicy	16,4	2,9	15,5	2,0	22,5	2,2	22,5	2,2	
8. Operatorzy maszyn i urządzeń	7,8	0,8	9,0	0,4	9,5	0,7	9,5	0,7	
9. Pracownicy przy pracach prostych	10,4	0,6	7,0	0,1	7,3	0,3	7,3	0,3	
Pracujący na własny rachunek razem		6,2		6,1		6,2		6,2	

* W 1991 r. rozkład wg pierwszej cyfry czterocyfrowego kodu zawodów wg ISCO-88, potem wg polskiej adaptacji ISCO88 – „Klasyfikacja zawodów” GUS.

Źródło: PGSS i DS.

Source: PGSS (Polish General Social Survey) and DS (Social Diagnosis).

Drugim procesem jest proces **proletaryzacji** struktury społecznej wsi, którego dynamika – ze względu na już od dawna duży udział robotniczych grup społeczno-zawodowych³ – jest o wiele mniej zauważalna. Wystąpił on też dopiero po 2000 r. Rósł w tym czasie przede wszystkim udział robotniczych grup lepiej wykształconych; pracowników usług, robotników fabrycznych oraz operatorów maszyn i urządzeń. Malał udział robotników niewykwalifikowanych (robotnicy przy pracach prostych). W sumie robotnicze grupy społeczno-zawodowe stanowią – z 45-procentowym udziałem – dominującą zbiorowość w strukturze społecznej wsi. Wieś stała się „bardziej robotnicza” niż miasto.

Nowym i najbardziej interesującym procesem jest jednak wzrastanie udziału klasy średniej w strukturze, proces o największej dynamice. Jest to też proces przemian struktury społecznej wsi, który w ostatnich dwóch dekadach XX w. dominował w rozwiniętych krajach Zachodu. Temu procesowi – i tylko w zasadzie jemu – poświęcona jest obszerna literatura⁴ na temat współczesnych zmian struktury społecznej. Proces ten jest różnie nazywany. Literatura anglosaska trafnie określa ten proces mianem **gentryfikacji społecznej** (Hoggart 1997), czyli nasycaniem struktury społecznej wsi ludźmi zajmującymi wyższe pozycje w stratyfikacji społecznej⁵. W nowszej literaturze można też spotkać określenie *embourgeoisement rural*, burżuazyjnienie wsi (Guimond, Simard 2010) czy *genrification in rural settings* (Maloutas 2011, s. 35). Aby uniknąć mylenia z terminem **burżuazyjnienie** (kojarzącym się z burżuazją, a nie mieszczaństwem), proponuję ten proces nazwać **gentryfikacją społeczną**⁶, czyli wzrastaniem udziału grup społeczno-zawodowych o wyższym statusie społecznym, zaliczanych do tzw. klasy średniej. Wokół tworzenia się tej klasy po 1989 r. toczyła się w Polsce na przełomie wieków ożywiona dyskusja (por. np. Domański 2002, Mokrzycki 2001, Sadura 2012). Jednym z ważnych jej wątków był wewnętrzny skład tej nowo powstającej zbiorowości i proporcje „starej” i „nowej” klasy średniej. Do tzw. starej klasy średniej zaliczani są drobni

³ Jest to odłożony efekt specyficznego przebiegu procesów industrializacji w Polsce, za którym „nie nadążała” urbanizacja. Na polskiej wsi w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych proces wychodźstwa (wiejskiego *exodusu*) był znacznie słabszy niż to obserwowano w analogicznym okresie krajach zachodnich.

⁴ Jej bardzo staranny przegląd znaleźć można w opracowaniu Jerzego Grzeszczaka *Gentryfikacja osadnictwa. Charakterystyka, rozwój koncepcji badawczej i przegląd wyjaśnień*, Warszawa 2010.

⁵ Termin ten wprowadziła brytyjska socjolog miasta Ruth Glass w latach sześćdziesiątych XX w., by nieco ironicznie i żartobliwie określić pojawianie się w podupadłej dzielnicy Londynu „szlachty miejskiej” (*urban gentry*), analogicznie do pojawiającej w XVIII w. na wsi *rural gentry*. „W istocie R. Glass rozumiała gentryfikację jako złożony proces obejmujący fizyczną poprawę bądź odnowę zasobów mieszkaniowych danej dzielnicy, zmiany ich statusu własnościowego, wzrost cen nieruchomości i związane z tym zmiany w składzie społecznym ludności wskutek wypierania bądź zastępowania mieszkańców należących do klasy robotniczej przez nową klasę średnią” (Grzeszczak 2010, s. 9).

⁶ Przymiotnik „społeczna” jest konieczny, gdyż to pojęcie ma bardzo szeroki zasięg i jest używane w różnych kontekstach.

przedsiębiorcy, rzemieślnicy oraz kupcy. Do nowej – grupy społeczno-zawodowe legitymujące się wysokim poziomem wykształcenia, za czym idzie stabilna pozycja zawodowa oraz dochody. W naszej analizie „stara” klasa średnia odpowiada zbiorowości „pracujących na własny rachunek”. W 1991 r. na wsi na jednego przedstawiciela „starej” klasy średniej przypadało półtora przedstawiciela „nowej” klasy średniej. Jednakże wraz ze wzrostem udziału klasy średniej w strukturze społecznej wsi, jej społeczną gentryfikacją, znaczenie „starej” klasy maleje: jej udział w strukturze społecznej pozostaje na tym samym poziomie przez całe ćwierćwiecze, a przyrost dokonuje się wyłącznie przez wzrost udziału „nowej” klasy średniej. W 2013 r. na jednego przedstawiciela „starej” przypadało ponad trzech (3,37) przedstawicieli „nowej”. Wewnętrzny skład wiejskiej klasy średniej przybliżył się do jej składu w całym kraju, a społeczna gentryfikacja wsi dokonuje się głównie przez przyrost „nowej” klasy średniej.

Proces społecznej gentryfikacji (burżuazyjnienia) na polskiej wsi był bardzo dynamiczny w latach dziewięćdziesiątych XX w., natomiast po 2003 r. jego dynamika wyraźnie osłabła. Proces ten ma dwojakiego rodzaju przyczyny: endogenne i egzogenne. Do przyczyn endogennych należy wzrost wykształcenia ludności wiejskiej, zwłaszcza wyższego, uprawniającego do zajmowania wyższych pozycji w strukturze społeczno-zawodowej. Powszechnie znany i opisywany jest boom edukacyjny w społeczeństwie polskim po 1989 r., który wystąpił także na wsi. W analizowanym okresie udział mieszkańców wsi z wyższym wykształceniem wzrósł pięciokrotnie (wg NSP z 1,8% w 1988 r. do 9,9% w roku 2011), na co wpłynęło także spowolnienie procesu migracji ze wsi do miasta. Przyczyny egzogenne to migracje z miasta na wieś, przede wszystkim przedstawicieli klasy średniej.

Tabela 3. Uproszczony obraz ewolucji struktury społeczno-zawodowej wsi w %

Table 3. A simplified model of evolution of the socio-economic structure of rural areas in %

Segment struktury	1991	2003	2013	1991 = 100
Rolnicy*	46,4	37,6	27,2	59
Robotnicy**	33,4	35,7	45,4	136
Klasa średnia***	15,3	26,1	27,1	177
w tym: „nowa”	9,1	20,0	20,9	230
„stara”	6,2	6,1	6,2	100

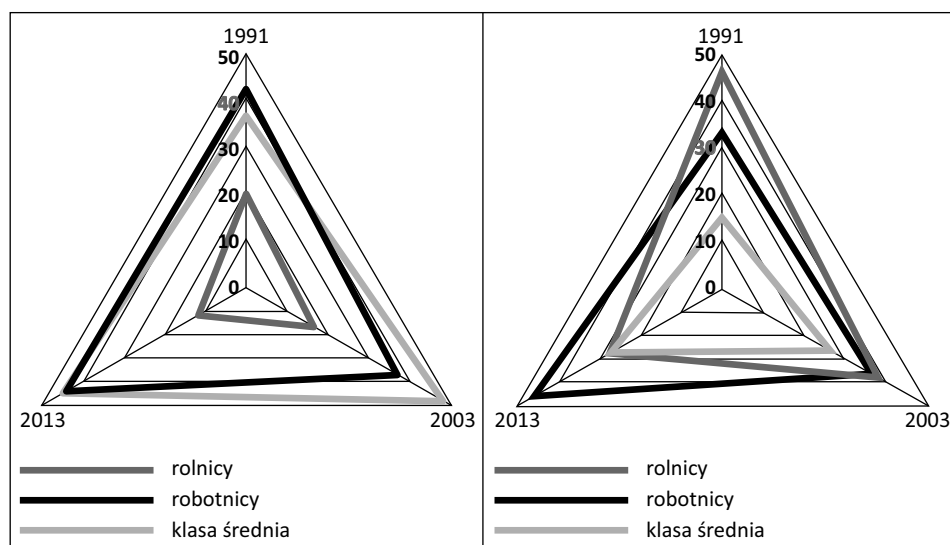
* grupa nr 6 pomniejszona o samozatrudnionych; ** grupy 5 oraz 6–9 pomniejszone o samozatrudnionych;

*** grupy 1–4 pomniejszone o samozatrudnionych plus samozatrudnieni we wszystkich grupach.

Źródło: PGSS i DS.

Source: PGSS (Polish General Social Survey) and DS (Social Diagnosis).

Trzy opisane wyżej procesy: dezagrarności, proletaryzacji i gentryfikacji struktury społeczno-zawodowej wsi stają się bardziej widoczne, gdy wyróżnione grupy społeczno-zawodowe zagregujemy w szersze kategorie: robotników, rolników i klasę średnią. Spektakularna jest dynamika wzrostu klasy średniej (177%) oraz czynniki na to wpływające: wzrost tzw. nowej klasy średniej aż o 230% przy stabilizacji tzw. starej klasy średniej. Warto odnotować, że struktura społeczna wsi zmieniała się szybciej niż struktura całego społeczeństwa polskiego, z czego wynika także, że o wiele szybciej niż struktura społeczno-zawodowa miast. W sumie struktura społeczno-zawodowa wsi traci swoją specyfikę i zbliża się do struktury całego społeczeństwa, co jest cechą krajów rozwiniętych (por. Halamska 2015). Te zmiany kształtu struktury społecznej Polski i polskiej wsi ilustruje rys. 1.

Rysunek 1. Zmiany struktury społeczno-zawodowej Polski oraz polskiej wsi w latach 1991–2013

Figure 1. Changes in the socio-professional structure of Poland and Polish countryside in the period 1991–2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie tab. 3 w tekście.
Source: own study based on Table 3 in the article.

Te trzy wspomniane procesy z zachodziły z różną siłą w czasie, a także w różnych typach przestrzeni wiejskiej. **W ich efekcie wiejska Polska stała się Polską robotników, którzy stanowią prawie połowę pracujących. Pozostała część wiejskiej ludności pracującej dzieli się na dwie niemal równoliczne grupy: bardzo**

różnorodną zbiorowość grup zawodowych, zaliczanych do „klasy średniej”, i równie silnie zróżnicowaną grupę „rolników”. Analizując te zmiany, trzeba zwrócić uwagę na ich specyfikę, polegającą na nakładaniu się dwóch procesów, które w rozwiniętych krajach Zachodu zachodziły w pewnej sekwencji czasowej. Chodzi tu o **dezagraryzację i gentryfikację.** Dezagraryzacja była elementem industrializacji zachodnich społeczeństw, kiedy wielkie masy chłopów, uwolnionych przez modernizację rolnictwa, opuszczały wieś i wędrowały do przemysłu i miast. W ostatnich dekadach XX w., okresie przemian społeczeństw przemysłowych na poprzemysłowe oraz towarzyszących im zmian stylów życia i konsumpcji, nastąpiła fala migracji na wieś, jej renesans według określenia Bernarda Kaysera (1990). Z miast na wieś migruje przede wszystkim klasa średnia, często wspierając swoje wybory ideologizacją wsi i życia wiejskiego (por. Gorlach 2011). W Polsce te dwa procesy nakładają się na siebie: dezagraryzacja wsi, w części połączona ze zmianą struktury gospodarstw rolnych, zachodzi równocześnie z powrotami na wieś przedstawicieli klasy średniej. Jednak proces gentryfikacji społecznej wsi jest wydatnie wspomagany przez zmniejszenie migracji młodych wykształconych wieśniaków, zostających na wsi lub przenoszących się na tereny podmiejskie (por. na ten temat Kajdanek 2012; Wójcik 2012).

Analizowane zmiany struktury społeczno-zawodowej wsi w Polsce uwarunkowane są przez wiele czynników. Dlatego też zarówno przebieg samych procesów, jak i ich efekty muszą być zróżnicowane w różnych typach przestrzeni wiejskiej. To właśnie zróżnicowanie stanie się przedmiotem analizy w następnej części opracowania.

2. Przestrzenne zróżnicowanie struktury społeczno-zawodowej wsi

Wieś polska jest wielorako zróżnicowana a to zróżnicowanie ma wiele przyczyn oraz przejawia się w różny sposób. Jego przejawy odnajdujemy na różnych poziomach organizacji życia społecznego: wielkich regionów, które ukształtowane zostały w procesach historycznych, regionów administracyjno-politycznych, mikroregionów czy układów lokalnych. W niniejszej analizie weźmiemy pod uwagę trzy rodzaje zróżnicowań przestrzennych obszarów wiejskich: ukształtowanych przez procesy historyczne (zróżnicowania na poziomie regionów historycznych), ukształtowanych przez decyzje polityczne (zróżnicowanie na poziomie regionów administracyjno-politycznych) oraz wynikających z różnego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego (obszary wyodrębnione za pomocą analizy charakteru gospodarki lokalnej). Wspomnimy tu tylko, że nauki społeczne dysponują bardzo licznymi przykładami analiz na wszystkich wyróżnionych tu poziomach organizacji życia społecznego, co dowodzi ich istotności.

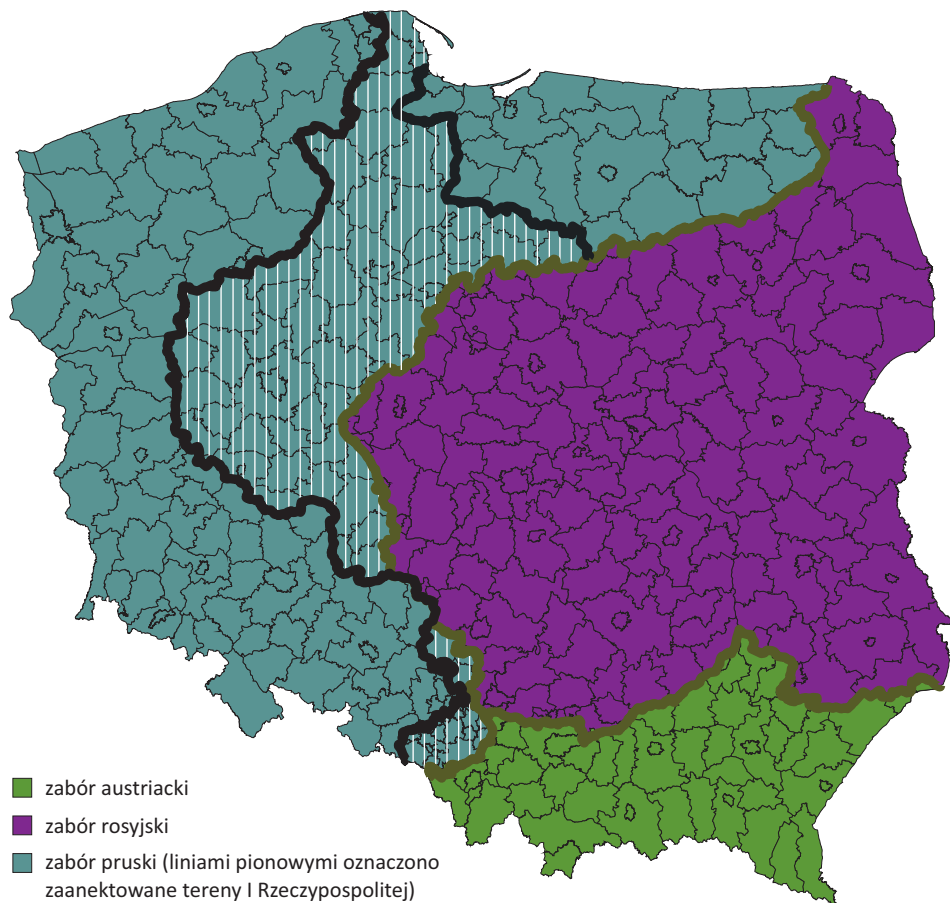
Wybór tych poziomów analizy zróżnicowań struktury społeczno-zawodowej jest oczywiście arbitralny, choć niepozbawiony racji merytorycznych. Poprzez analizę zróżnicowania struktury społeczno-zawodowej na poziomie regionów historycznych oraz obszarów należących do różnych typów gospodarki lokalnej chciałabym pokazać rosnący wpływ poziomu rozwoju gospodarczego na społeczne zróżnicowanie ludności wiejskiej, jego uniwersalizujące oddziaływanie, ścierające ślady trwałego zróżnicowania historycznego. Racje stojące za analizą zróżnicowania na poziomie regionów administracyjno-politycznych województw są pragmatyczne. Województwa to podstawowe jednostki podziału dla ukazania terytorialnego wymiaru zróżnicowania zjawisk i są najczęściej spotykaną w statystyce jednostką analiz przekrojowych. Dlatego też często przestrzenną analizę porównawczą można przeprowadzić tylko na tym poziomie. Ponadto, przy pewnej tolerancji, województwa z miastami wojewódzkimi można traktować jako (potencjalny) region metropolitarny, a łącząc z koncepcją regionu spolaryzowanego (por. Smętkowski 2007), można postrzegać jego zróżnicowanie niemal według zasad Redfieldowskiego kontinuum miasto-wieś.

2.1. Regiony historyczne

Analiza struktury społeczno-zawodowej pracującej ludności wiejskiej w przekroju wojewódzkim (patrz dalej) z jednej strony ukazuje specyficzne wzory struktury społecznej dla każdego prawie województwa, ale jednocześnie – podobieństwa tej struktury w obrębie województw należących do większych całości terytorialnych: ziem byłych zaborów, pokrywających się w znacznej części z regionami historycznymi I Rzeczypospolitej wraz z korektami terytorialnymi po II wojnie światowej. Galicja, Kongresówka, Wielkopolska i Pomorze oraz Ziemie Zachodnie i Północne (zwane też Ziemiami Odzyskanymi) są bardzo często przywoływanymi regionami, a analizy ciągle wykazują znaczne różnice nie tylko w poziomie rozwoju gospodarki, jej agrarności, aktywności zawodowej, ale i świadomości oraz mentalności ludzi, co oznacza, że to historyczne kryterium zróżnicowania jest ciągle kryterium trafnym. Podkreślić trzeba przy tym jego złożoność, historycznie ukształtowany kompleks cech kulturowych, społecznych i gospodarczych (zob. rys. 2).

Każdy z czterech tu wyróżnionych regionów miał w 2013 r. nieco inną strukturę społeczno-zawodową. Wskaźnikiem tej odmienności wydaje się udział trzech segmentów tej struktury: rolników i zawodów z nimi związanych, gdyż udział tego segmentu wskazuje na agrarność populacji; szeroko rozumianej klasy średniej (grupy 1–4 w zestawieniach), która jest fundamentem rynkowego, konsumpcyjnego społeczeństwa; oraz segmentu robotniczego: trzech grup robotników oraz fizycznych pracowników usług. Pośród regionów wyróżnia się wieś w byłym Królestwie

Kongresowym, z bardzo liczną grupą rolników oraz najmniej licznymi segmentami klasy średniej oraz robotników i pracowników usług. Wieś byłej Kongresówki jest ciągle zdominowana przez rolników, mimo wysokiego rocznego spadku udziału tej grupy w ostatnich dziesięciu latach.

Rysunek 2. Rozmieszczenie regionów historycznych
Figure 2. Historical regions of Poland

Źródło: opracowanie własne.
Source: own study.

Tabela 4. Struktura społeczno-zawodowa wsi w 2013 roku według regionów historycznych w %

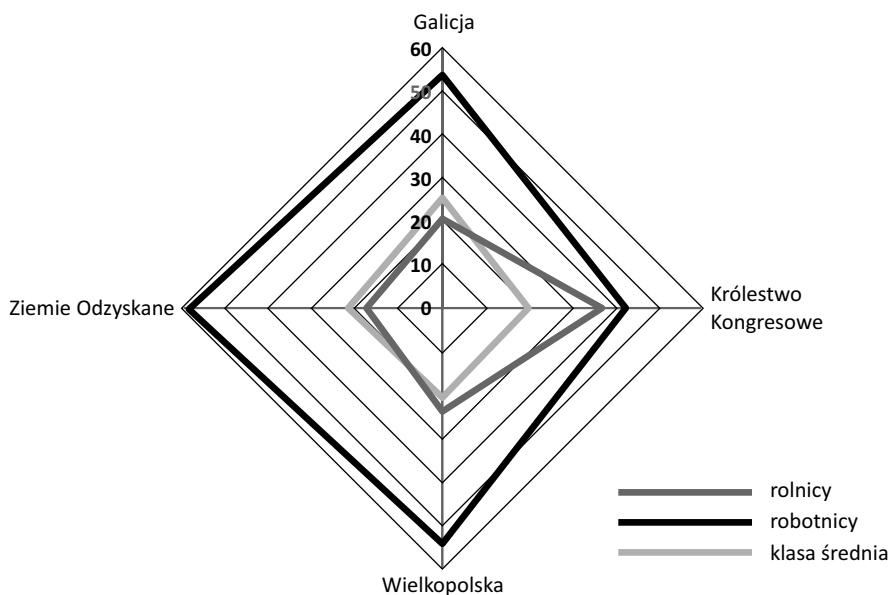
Table 4. The socio-professional structure of rural in 2013 in Poland by historical regions in %

Segment społeczno-zawodowy*	Wieś	Regiony historyczne			
		Galicja	Królestwo	Wielkopolska	ZO
2013					
1. Nowa klasa średnia (grupy 1–4)	22,0	25,8	19,9	21,1	22,0
2. Rolnicy (grupa 6)	27,4	20,5	37,2	24,0	17,3
3. Robotnicy i fizyczni pracownicy usług (grupy 5 i 7–9)	50,2	53,6	42,4	54,5	58,9

* W rozkładach pominięto grupę „O” (siły zbrojne).

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych badań DS 2013.

Source: own study based on DS 2013 study data base.

Rysunek 3. Struktura społeczno-zawodowa w 2013 roku według regionów historycznych

Figure 3. The 2013 socio-professional structure by historical regions

Źródło: opracowanie własne na podstawie tab. 4 w tekście.

Source: own study based on Table 4 in the article.

Po drugiej stronie, jakby w opozycji do tego największego regionu, znajduje się struktura wsi na Ziemiach Odzyskanych z niewielkim udziałem rolników, dość dużym udziałem klasy średniej oraz wysokim udziałem robotników i pracowników usług. Ciekawy przypadek stanowi wieś galicyjska, której obecna struktura przeczy dość powszechnemu przekonaniu, że jej struktura społeczna miałaby być zdominowana przez – bliżej niezdefiniowanych – drobnych rolników. To wieś wyraźnie odwracająca się od rolnictwa, o czym świadczy wysokie roczne tempo ubytku kategorii rolników. Taki agrarny stereotyp znajduje natomiast ilustrację w układzie segmentów w byłym Królestwie Kongresowym, gdzie udział rolników w strukturze wsi jest ponad dwukrotnie wyższy niż na tzw. Ziemiach Odzyskanych

2.2. Zróżnicowanie na obszarach o różnych typach gospodarki lokalnej

Struktura społeczno-zawodowa związana jest – co oczywiste – z charakterem gospodarki. W *Wiejskiej Polsce na początku XXI wieku* (Halamska 2013) ukazałam to przestrzenne zróżnicowanie charakteru wiejskiej gospodarki na podstawie wskaźnika gęstości ekonomicznej⁷, i tu – *pro domo sua* – z niego korzystam. Zróżnicowanie to definiuje wielkość pochodnych wartości dodanej, wypracowywane na danym obszarze⁸ na jednostkę powierzchni (zł/km²). Za pomocą reguł statystycznej metody podziału naturalnego (metoda Jenksa)⁹ wyróżniono cztery najbardziej różniące się od siebie, lecz wewnętrznie najbardziej jednorodne, typy gospodarki wiejskiej. To, idąc od najniższych gęstości ekonomicznych, gospodarka peryferyjna rolnicza, gospodarka rolnicza, gospodarka wielofunkcyjna oraz gospodarka podmiejska. Wskaźnik gęstości ekonomicznej wskazuje ekonomiczną intensywność wykorzystania przestrzeni: gospodarka podmiejska wielokrotnie bardziej intensywnie wykorzystuje zajmowaną przestrzeń niż gospodarka peryferyjna rolnicza, dominująca na ponad połowie powierzchni kraju. Za odmiennymi gęstościami ekonomicznymi kryje się odmienna struktura gospodarek (tab. 5): udział rolnictwa i jego charakter oraz udział i charakter gospodarki pozarolniczej, przemysłu i usług.

⁷ Co nawiązuje do jednej z definicyjnych cech (przytoczonych na początku tekstu) obszarów wiejskich, jaką jest „ekstensywne użytkowanie ziemi (przede wszystkim rolnicze i leśne)”.

⁸ CIT, podatek rolny i PIT na jednostkę powierzchni – zł/ km²; obliczenia wykonane zostały dla danych z 2009 r.

⁹ Metoda naturalnych nieciągłości Jenksa (Jenks Natural Break Classification) znajduje naturalne nieciągłości w obrębie zbioru danych; rekomenduje się ją do prezentacji danych niejednorodnych, ponieważ wydziela grupy o podobnych wartościach (por. Halamska 2013, s. 63).

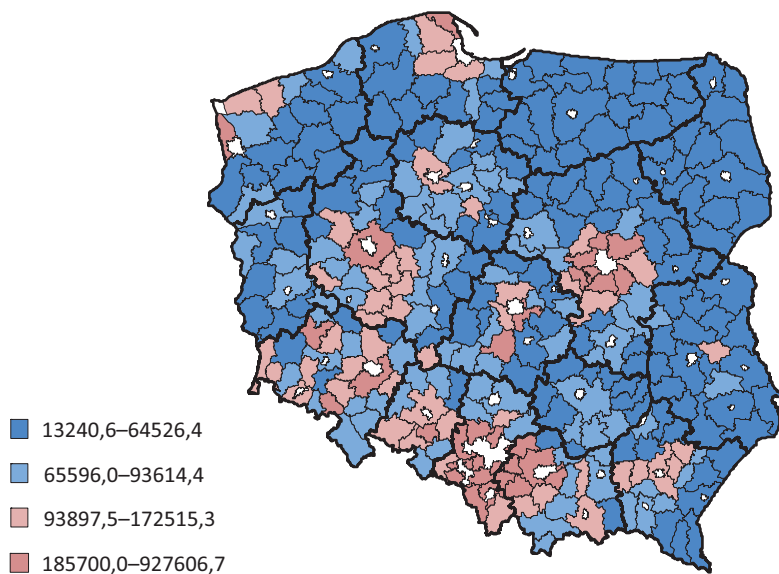
Tabela 5. Typy gospodarki lokalnej
Table 5. Types of local economy

Typ gospodarki i jego zasięg	Podstawowe cechy gospodarki
Peryferyjna rolnicza	Udział gospodarstw > 15 ha – 12,0%
Gęstość ekonomiczna na obszarach wiejskich tys. zł/km ² : niższa od 65; przeciętna – 43	Udział działek < 1 ha – 24,5% Wspomaganie UE – 26% Udział usług dla biznesu – 16%
148, tj. 47% powiatów ziemskich; 54,5% powierzchni kraju	Udział usług ogólnospołecznych – 10% Mobilność zawodowa – 79 przeciętnej Bezrobocie – 115 przeciętnej
Rolnicza	Udział gospodarstw > 15 ha – 6,9%
Gęstość ekonomiczna na obszarach wiejskich tys. zł/km ² : między 65 a 94; przeciętna – 79	Udział działek < 1 ha – 31,0% Wspomaganie UE – 17% Udział usług dla biznesu – 16%
85, tj. 27% powiatów ziemskich; 20,7% powierzchni kraju	Udział usług ogólnospołecznych – 8% Mobilność zawodowa – 88 przeciętnej Bezrobocie – 107 przeciętnej
Wielofunkcyjna	Udział gospodarstw > 15 ha – 6,3%
Gęstość ekonomiczna na obszarach wiejskich tys. zł/km ² : między 94 a 176; przeciętna – 116	Udział działek < 1 ha – 37,1% Wspomaganie UE – 13% Udział usług dla biznesu – 18%
49, tj. 16% powiatów ziemskich; 12,3% powierzchni kraju	Udział usług ogólnospołecznych – 8% Mobilność zawodowa – 102 przeciętnej Bezrobocie – 88 przeciętnej
Podmiejska	Udział gospodarstw > 15 ha – 3,1%
Gęstość ekonomiczna tys. zł/km ² : wyższa od 176, przeciętna – 392	Udział działek < 1 ha – 55,7% Wspomaganie UE – 5,5% Udział usług dla biznesu – 21%
32, tj. 10% powiatów ziemskich; 5,9% powierzchni kraju	Udział usług ogólnospołecznych – 7% Mobilność zawodowa – 117 przeciętnej Bezrobocie – 45% przeciętnej

Źródło: opracowanie własne na podstawie Halamska 2013.
 Source: own study based on Halamska 2013.

Mimo iż wszędzie o wysokości wskaźnika gęstości ekonomicznej decyduje udział PIT w tworzeniu dochodów własnych gmin (na podstawie których

utworzono wskaźniki gęstości ekonomicznej dla obszarów wiejskich w powiatach ziemskich), to w obydwu typach rolniczych relatywnie duży udział ma podatek rolny, w dwóch pozostałych, szczególnie gospodarce podmiejskiej – podatek CIT. Na zróżnicowanie rolnictwa wskazuje udział gospodarstw większych, towarowych (do 15 ha) oraz działek rolnych do 1 ha, produkujących na samozaopatrzenie lub wcale nieprowadzących produkcji rolniczej. Na charakter gospodarki pozarolniczej wskazuje struktura usług: w gospodarkach na obszarach bardziej rozwiniętych, intensywnych, wzrasta kategoria usług dla biznesu (co wskazuje na istnienie popytu na nie), obszarach gospodarki mniej intensywnej, przy niewielkiej liczbie podmiotów świadczących usługi w ogóle, znaczenia nabierają usługi ogólnospołeczne. Każdy z wyróżnionych typów ma inną logikę i dynamikę funkcjonowania: duży wpływ na funkcjonowanie gospodarki peryferyjnej rolniczej ma jej wspomaganie w postaci dopłat bezpośrednich UE: tu sięga ono do ¼ dochodów własnych w budżetach gmin, co ma znaczący wpływ na inwestycje i konsumpcję na tych terenach. W gospodarce podmiejskiej ten udział jest prawie pięciokrotnie niższy. Gospodarki rolnicze to struktury dość pasywne, ze znacznie wyższymi odsetkami bezrobotnych i relatywnie niską mobilnością zawodową (mierzona dojazdami do pracy poza miejsce zamieszkania).

Rysunek 4. Przestrzenne rozmieszczenie typów gospodarki lokalnej (zł/km²)
Figure 4. Spatial distribution of types of local economy (zł/km²)

Źródło: opracowanie własne na podstawie tabeli 5 w tekście.
 Source: own study based on Table 5 in the article.

Struktura społeczno-zawodowa na obszarach wiejskich wyróżnionych według typów gospodarki ukazuje wyraźną i regularną współzależność: im słabsza gospodarka (o niższej gęstości ekonomicznej), tym większy udział rolników w strukturze, a mniejszy przedstawicieli klasy średniej. Ich „zbędność” w gospodarce zdominowanej przez rolnictwo widać wyraźnie na przykładzie grupy specjalistów, których wiejska, rolnicza gospodarka jest w stanie wchłonąć tylko ograniczoną ilość. A ta właśnie grupa społeczno-zawodowa: architekci, inżynierowie, lekarze, nauczyciele, biolodzy, fizycy itp., zasługuje na miano klasy kreatywnej, innowacyjnej. Bardziej szczegółowa analiza zawodów wykazałaby zapewne także odmienne profile grupy specjalistów w poszczególnych typach gospodarki: we wsiach o gospodarce peryferyjnej rolniczej oraz rolniczej składa się ona zapewne w zdecydowanej większości ze specjalistów obsługujących tę lokalną gospodarkę (banki, rolnictwo, przetwórstwo) oraz mieszkającą tam ludność (nauczyciele, lekarze) (zob. rys. 5).

Tabela 6. Struktura społeczno-zawodowa wsi w 2013 roku według typów obszarów wiejskich w %

Table 6. Socio-professional structure of rural areas in 2013 by types of rural areas in %

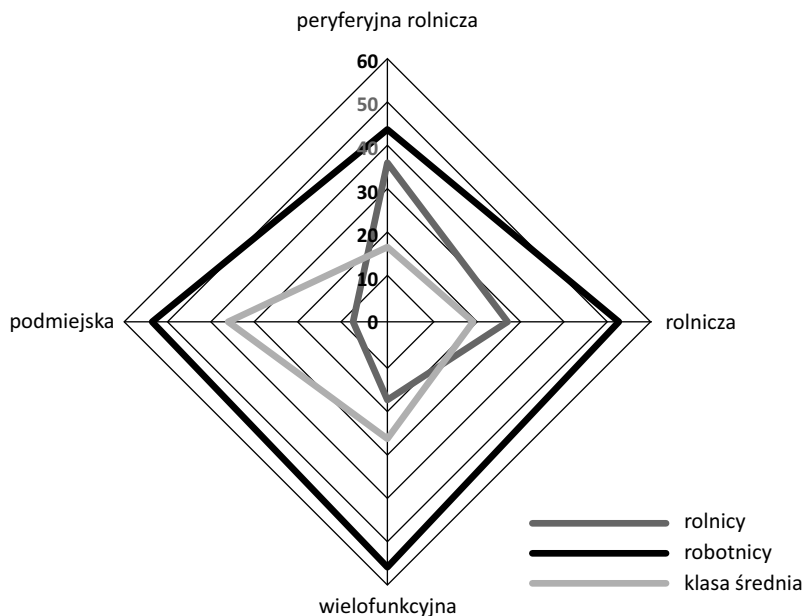
Grupa społeczno-zawodowa	Typ obszarów wiejskich				
	wieś ogółem	peryferyjny rolniczy	rolniczy	wielofunkcyjny	podmiejski
1. Nowa klasa średnia (grupy 1–4)	22,0	17,5	19,2	26,8	37,3
2. Rolnicy (grupa 6)	27,4	37,2	27,6	17,3	8,2
3. Robotnicy i fizyczni pracownicy usług (grupy 5 i 7–9)	50,2	44,6	53,0	55,9	54,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych badań DS 2013.

Source: own study based on DS 2013 study data base.

Z cechami typów wiejskich gospodarek lokalnych korespondują więc cechy struktury społeczno-zawodowej, co jest dość oczywiste. Ten związek jest tu widoczny przez:

- zmieniający się udział rolników w strukturze – spada wraz ze wzrostem intensywności gospodarki;
- zmieniający się udział tzw. klasy ludowej (tj. rolników i robotników) – spada wraz ze wzrostem intensywności gospodarki;
- zmieniający się udział klasy średniej, przede wszystkim specjalistów – rośnie wraz ze wzrostem intensywności gospodarki.

Rysunek 5. Struktura społeczno-zawodowa na obszarach o różnych typach gospodarki lokalnej

Figure 5. Socio-economic structure of areas featuring various types of local economy

Źródło: opracowanie własne na podstawie tab. 6 w tekście.

Source: own study based on Table 6 in the article.

Analiza zróżnicowania społecznego wsi w powiązaniu ze zróżnicowaniem gospodarki wyraźnie porządkuje przestrzeń społeczną wsi, sprawiając wrażenie zależności prawie liniowej. Przynajmniej w trzech pierwszych typach obszarów wiejskich. Typ czwarty, podmiejski, zakłóca tę prawidłowość, a jego struktura społeczno-zawodowa jest prawie identyczna ze strukturą społeczno-zawodową małych miast¹⁰. Dzieje się tak za sprawą migracji (jej dodatniego salda) z miasta na wieś oraz migracji ze wsi na te właśnie podmiejskie tereny. Ich ludność w większości pozostaje zawodowo i społecznie związana z miastami. Rozwój tych stref (metropolitarnych)¹¹ nastąpił w Polsce znacznie później niż w rozwiniętych krajach Zachodu, dopiero w ostatnim ćwierćwieczu; o ich wyborze jako miejsca

¹⁰ W miastach do 20 tys. mieszkańców w 2013 r. nowa klasa średnia stanowiła 39,0%, rolnicy – 3,7%, robotnicy i fizyczni pracownicy usług – 56,9%.

¹¹ W analizach społeczno-przestrzennych zjawisko to określane jest też jako „[...] suburbanizacja, dezurbanizacja, semi-urbanizacja, kontrurbanizacja, zachodzące począwszy od XIX wieku, ale nasilone w nieznaną dotychczas skali w okresie przełomu wieków [...]” (Heffner 2011, s. 55).

zamieszkania decydują natomiast nie tylko względy związane z jakością życia (cisza, spokój, świeże powietrze, natura) czy ekonomiczne (niższy koszt mieszkania), ale też moda na wieś, wynikająca między innymi z jej idyllicznego nadwartościowania czy prestiżu posiadania „wiejskiego domu”. Analizując zróżnicowanie społeczne wsi, trzeba więc mieć na uwadze istnienie jakby **dwóch odmiennych przestrzeni wiejskich: „wsi wiejskiej” oraz „wsi podmiejskiej”**, gdyż nawet jej niewielki przestrzennie i ludnościowo zasięg znacząco wpływa na wszystkie ogólne wskaźniki zróżnicowania społecznego wsi.

2.3. Województwa

Analiza struktury społeczno-zawodowej w przekroju wojewódzkim pozwala na **usytuowanie jej w kontekście wielu innych zmiennych społecznych i ekonomicznych**, gdyż większość danych opracowywanych jest właśnie w tym przekroju. Z tego też powodu jest ona tu przede wszystkim przeprowadzona. Trzeba jednak pamiętać, że obecne województwa są stosunkowo nowymi strukturami administracyjno-politycznymi, stąd trudno w strukturze społeczno-zawodowej poszukiwać jakiegś w ten sposób określonej specyfiki regionalnej (zob. tab. 7).

W poszczególnych województwach (tab. 7) grupy społeczno-zawodowe układają się w różne wzory, dość odległe od wzoru ogólnowiejskiego. Skrajnymi przykładami odmiennego składu społeczno-zawodowego pracującej ludności wiejskiej są województwa śląskie i opolskie, a po drugiej stronie – lubelskie i podlaskie. **Te różnice są o wiele bardziej widoczne przy połączeniu (jak w tab. 4–6) grup społeczno-zawodowych w większe całości: segmenty nowej klasy średniej, rolników oraz robotników. Przy takiej agregacji grup społeczno-zawodowych w układzie wojewódzkim rysują się trzy typy struktury społecznej: zgentryfikowany, zagraryzowany oraz mieszany.** Pierwszy charakteryzuje się wyższym niż przeciętny dla wsi udziałem nowej klasy średniej, znacznie niższym udziałem rolników oraz wyższym robotników (siedem województw: dolnośląskie, lubuskie, małopolskie, opolskie, pomorskie, śląskie, zachodnio-pomorskie). Typ drugi, zagraryzowany, jest przeciwieństwem pierwszego: tu udział nowej klasy średniej jest niższy niż przeciętnie na wsi, rolników – wyższy, robotników – niższy (pięć województw: kujawsko-pomorskie, lubelskie, łódzkie, mazowieckie, warmińsko-mazurskie). Typ trzeci, mieszany, to stosunkowo wysoki (w okolicach średniej krajowej) udział nowej w klasy średniej oraz wysoki lub bardzo wysoki udział rolników (cztery województwa: podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie, wielkopolskie). Skład każdego z typów kryje pewne niespodzianki, przeczące stereotypowym obrazom struktury społecznej województw: zgentryfikowane okazują się nie tylko województwa Polski zachodniej i północnej oraz Śląsk, ale

Tabela 7. Grupy społeczno-zawodowe na obszarach wiejskich w 2013 roku według województw w %
Table 7. Socio-economic groups in rural areas in 2013 by regions in %

Region	Grupy społeczno-zawodowe								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Polska ogółem	4,9	18,7	11,0	6,7	13,1	11,9	16,4	9,8	7,1
Wieś ogółem	2,7	8,3	6,4	4,6	10,8	28,6	19,6	10,6	8,1
Dolnośląskie	4,9	9,0	6,8	4,2	15,8	18,4	22,1	11,7	6,3
Kujawsko-pomorskie	2,4	7,1	5,2	2,8	7,7	39,8	16,1	11,3	7,3
Lubelskie	1,0	6,9	4,3	3,0	6,6	51,8	16,0	5,3	4,3
Lubuskie	3,5	10,7	8,4	2,6	9,9	14,6	20,2	17,1	10,0
Łódzkie	4,4	5,8	3,4	3,4	11,0	35,9	18,7	7,2	10,1
Małopolskie	3,7	11,7	6,2	4,2	11,9	25,8	19,0	11,1	6,4
Mazowieckie	1,8	6,5	5,7	6,8	13,2	33,3	15,8	9,1	7,5
Opolskie	2,5	13,6	4,3	5,4	9,4	7,3	34,8	15,8	6,9
Podkarpackie	2,1	6,9	8,1	3,9	10,0	25,5	20,8	14,7	8,0
Podlaskie	1,7	4,2	15,4	1,8	9,1	49,1	7,6	7,1	4,0
Pomorskie	3,0	9,2	11,5	6,8	17,1	13,7	20,3	12,6	4,7
Śląskie	4,2	11,0	10,9	5,7	8,9	8,2	25,7	15,9	9,5
Świętokrzyskie	0,9	10,2	5,5	5,3	8,4	33,3	18,6	8,8	9,0
Warmińsko-mazurskie	0,3	4,9	1,6	3,1	11,9	36,5	25,2	6,2	10,0
Wielkopolskie	2,6	7,6	4,6	4,5	10,7	25,7	21,9	10,9	11,7
Zachodniopomorskie	5,0	7,2	5,2	7,8	5,4	20,9	19,8	7,9	20,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych badania DS 2013.
 Source: own study based on the data base for the study DS 2013.

także Małopolska, bardziej agrarne jest województwo mazowieckie niż wielkopolskie czy podkarpackie¹² (zob. tab. 8).

Zgentryfikowaną strukturę społeczną ludności wiejskiej mają województwa o wysokim odsetku ludności miejskiej, jakby ich „miejskość” rozlewała się też na obszary wiejskie. One też mają bardziej efektywną gospodarkę: wartość dodana brutto na jednego zatrudnionego jest w nich wyższa niż średnia krajowa lub sytuuje się w jej pobliżu. Podobnie z udziałem ludności wiejskiej, legitymującej się wykształceniem wyższym lub średnim, tzn. ludności spełniającej warunek poziomu wykształcenia nowej klasy średniej. Wyjątkiem jest województwo mazowieckie, w którym przy dość agrarnej strukturze społecznej wsi poziom urbanizacji, wykształcenia oraz wartości dodanej brutto na jednego pracującego są wysokie. Wskazuje to na rozdział między wskaźnikami poziomu rozwoju gospodarczego miejskiej części (metropolitarnej) a jego częścią wiejską. Ta wiejska część mazowieckiego (patrz tab. 8, kol. 8 i 9) także jest mocno zróżnicowana: 70% powiatów ziemskich wchodzących w jego skład to powiaty rolnicze (peryferyjne rolnicze – 18 i rolnicze – 8), podczas gdy wiejskie obszary nierolnicze (wielofunkcyjne – 4 i podmiejskie – 7) stanowią tylko 30%. Skalę tego zróżnicowania potwierdza odmienna struktura społeczna obszarów nierolniczych i rolniczych, różnice między strukturą społeczną tych dwóch typów obszarów są największe w Polsce.

Zróżnicowanie struktury społecznej w tych dwóch typach obszarów wiejskich istnieje w większości (12) województw. **Większe różnice w strukturze społecznej między obszarami nierolniczymi a rolniczymi istnieją w województwach o agrarnym typie struktury społecznej niż w województwach, których struktura społeczna należy do dwóch pozostałych typów: zurbanizowanego i mieszanego.**

¹² Przy analizie struktury społecznej wsi warto także zwrócić uwagę na rolę wykształcenia w zmianach struktury społeczno-zawodowej. Do jego dość spektakularnego wzrostu na przełomie wieków przypisywano duże znaczenie. Jednak podwyższenie jego poziomu (zwłaszcza wykształcenia średniego i wyższego niż średnie) nie przekłada się automatycznie na zmianę struktury społeczno-zawodowej, w tym na wzrost udziału nowej klasy średniej, o czym świadczy przykład województwa lubelskiego. W nim udział populacji z wykształceniem koniecznym dla zasilenia szeregów nowej klasy średniej jest na poziomie średniej krajowej, jednak niski poziom urbanizacji oraz słaba gospodarka decydują o agrarnym typie struktury społeczno-zawodowej.

Tabela 8. Struktura społeczno-zawodowa województw (2013) na tle wybranych elementów ich charakterystyki: poziomu urbanizacji, wykształcenia, wartości dodanej brutto

Table 8. Socio-professional structure of regions (2013) and there specific features such as: level of urbanization, education, gross value added

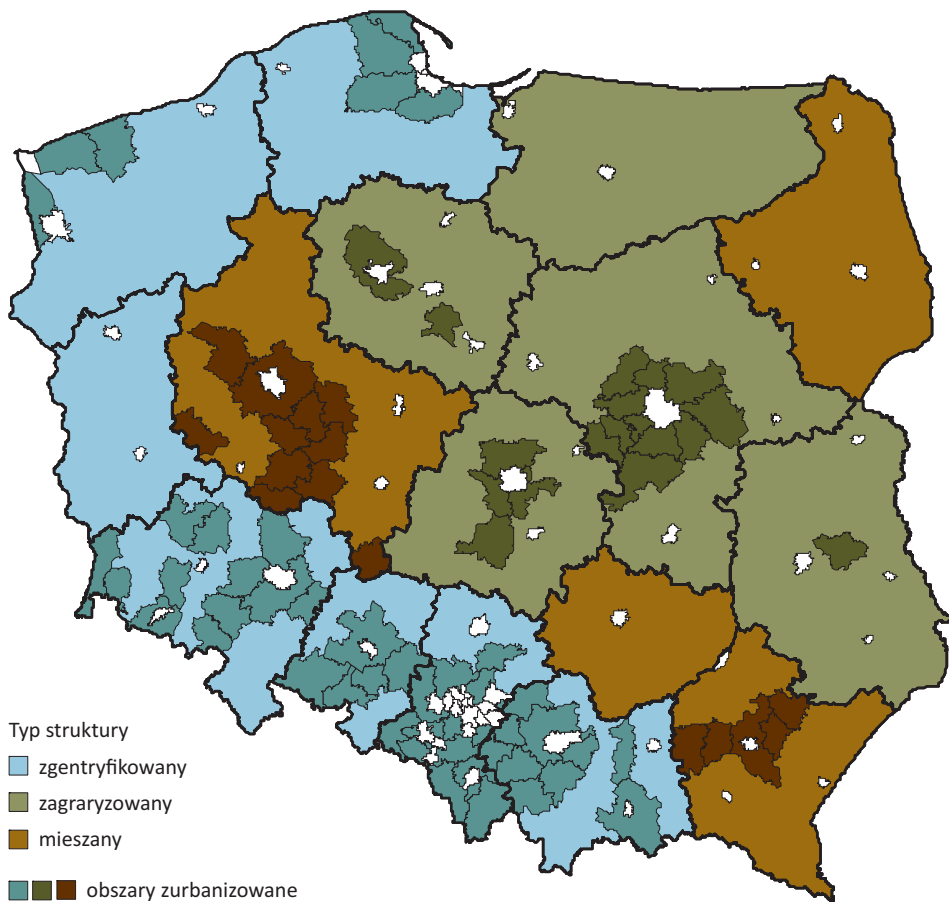
Województwo	Typ struktury społecznej	Urbanizacja*	Wykształcenie**	WDB***	Struktura społeczna****: wieś ogółem		
					NKS	ROL	ROB
	1	2	3	4	5	6	7
Wieś ogółem	X	X	35,4	X	22,0	28,6	49,1
Dolnośląskie	1	69,3	37,3	116,3	24,9	18,4	55,9
Kujawsko-pomorskie	2	59,8	32,2	89,3	17,5	39,8	42,4
Lubelskie	2	46,2	35,7	72,5	15,2	51,8	32,2
Lubuskie	1	63,1	34,6	94,6	25,2	14,6	57,2
Łódzkie	2	63,2	35,1	90,6	17,0	35,9	47,0
Małopolskie	1	48,6	36,0	87,6	25,8	25,8	48,4
Mazowieckie	2	64,3	38,7	130,8	20,8	33,3	45,6
Opolskie	1	52,0	31,3	95,4	25,8	7,3	66,9
Podkarpackie	3	41,3	35,5	73,0	21,0	25,5	53,5
Podlaskie	3	60,5	31,6	78,5	23,1	49,1	27,8
Pomorskie	1	64,9	35,5	106,7	30,5	13,7	54,7
Śląskie	1	77,3	39,5	105,5	31,8	8,7	60,0
Świętokrzyskie	3	44,6	35,6	76,6	21,9	33,3	44,8
Warmińsko-mazurskie	2	59,2	29,3	88,2	9,9	36,5	53,3
Wielkopolskie	3	55,1	35,4	96,8	19,3	25,7	55,2
Zachodniopomorskie	1	68,7	32,5	100,6	25,2	20,9	53,9

Tabela 8 – cd.
Table 8 – continued

Województwo	Obszary wiejskie (powiaty ziemskie)				Struktura społeczna: obszary zurbanizowane				Struktura społeczna: obszary rolnicze			
	zurbanizowane		rolnicze		NKŚ	ROL	ROB	ROB	NKŚ	ROL	ROB	ROB
	8	9	10	11	12	13	14	15				
Wies ogółem	25	75	30,8	15,0	53,2	18,1	34,3	47,5				
Dolnośląskie	46	54	33,6	16,6	49,8	19,9	19,7	60,4				
Kujawsko-pomorskie	11	89	22,4	21,0	56,7	16,9	42,2	40,9				
Lubelskie	5	95	16,2	21,2	62,6	15,4	53,1	31,6				
Lubuskie	0	100				25,2	14,6	57,2				
Łódzkie	9	81	25,3	21,8	52,9	15,5	38,4	46,1				
Małopolskie	53	47	31,8	14,8	53,4	20,6	35,4	43,9				
Mazowieckie	30	70	36,0	16,0	48,0	14,6	40,6	44,8				
Opolskie	45	55	30,8	4,7	64,5	4,5	18,6	76,9				
Podkarpackie	24	76	25,1	19,5	55,4	19,9	27,1	53,0				
Podlaskie	0	100				23,1	49,1	27,8				
Pomorskie	25	75	40,3	8,4	51,2	24,7	17,4	57,9				
Śląskie	76	24	35,8	3,2	60,9	25,6	16,0	58,4				
Świętokrzyskie	0	100				21,9	33,3	44,8				
Warmińsko-mazurskie	0	100				9,9	36,5	53,3				
Wielkopolskie	35	65	24,1	26,7	49,3	14,7	24,7	60,6				
Zachodniopomorskie	17	83	34,0	12,9	53,1	23,9	22,2	53,9				

* odsetek ludności mieszkającej w miastach w 2014; ** odsetek osób z wykształceniem średnim i wyższym niż średnie wg NSP 2011; *** wartość dodana brutto na jednego pracującego w stosunku do przeciętnej w Polsce w 2012 (Polska = 100); **** struktura społeczna: NKŚ – nowa klasa średnia (grupy 1–4), ROL – rolnicy (grupa 6), ROB – robotnicy i fizyczni pracownicy usług (grupy 5 i 7–9).

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych badania DS 2013 oraz GUS 2015, *Regiony Polski*.
Source: own study based on the data base for the study: DS 2013 and on "Poland's Regions 2015" by Central Statistical Office.

Rysunek 6. Typy struktury społecznej na obszarach wiejskich w województwach
Figure 6. Types of social structure within rural areas in particular regions

Źródło: PGSS i DS.

Source: PGSS (Polish General Social Survey) and DS (Social Diagnosis).

3. Podsumowanie

Zmiany struktury społeczno-zawodowe ludności wiejskiej w ciągu ostatniego ćwierćwiecza są bez mała rewolucyjne¹³. Rolnicy przestają być dominującą grupą społeczno-zawodową i stają zbiorowością podobnie liczną jak zróżnicowana

¹³ Redakcja „Academii” (nr 1/2015), wydawnictwa upowszechniające wyniki badań pracowników PAN, mój krótki tekst na ten temat zatytułowała *Rewolucja na wsi*.

zbiorowość klasy średniej. Dla uogólnienia zachodzących zmian, ich kierunku i dynamiki, przydatna wydaje mi się koncepcja *moyennisation* Henriego Mendrasa (1988), którą wyklada w pracy pod znamienym tytułem *La seconde revolution francaise 1965–1984*. Termin ten oznacza proces tworzenia się szeroko rozumianej klasy średniej kosztem grup skrajnych w strukturze oraz upodobniania się stylów i sposobów życia. To innymi słowy **proces gentryfikacji, burżuazyjnienia, powstawania społeczeństwa klasy średniej, kiedy zaczyna ona – albo liczebnie, albo ideologicznie – dominować w społeczeństwie.**

Koncepcję *moyennisation* sformułował Mendras na podstawie analizy zmian społeczeństwa francuskiego, na skutek dynamicznego i stałego wzrostu gospodarczego we Francji, okresu tzw. trzydziestu chwalebnych (*Trente glorieuses*), przypadającego na lata 1945–1973. Wtedy to w społeczeństwie francuskim występował stały wzrost płac, pojawiła się masowa, ujednolicona konsumpcja, wzrastała grupa posiadających nieruchomości, nastąpiła demokratyzacja szkolnictwa i kultury, a w strukturze zatrudnienia dominować zaczęło zatrudnienie w sektorze trzecim, usługach. Struktura społeczna straciła kształt piramidy składającej się z klas, a przybrała formę dziecięcej zabawki – bączka (*toupie*), którego brzuch wypełniają konstelacje (*constellation*) o słabo zarysowanych granicach, między którymi mogą cyrkulować jednostki. Kluczowa jest konstelacja centralna (klasa średnia), miejsce społecznych innowacji, które rozprzestrzeniają się na całe społeczeństwo. Nie oznacza to, że nie ma pozycji „biegunowych”: elit i wykluczonych, ale ich udział jest stosunkowo niewielki. Istnieje oczywiście zróżnicowanie społeczne, ale nad nierównościami strukturalnymi dominują nierówności dynamiczne.

Procesów przemian struktury społecznej na wsi nie można oczywiście oderwać od zmian struktury społeczno-zawodowej całego kraju, gdzie proces powstawania społeczeństwa klasy średniej jest bardziej widoczny. **Podstawowe warunki, determinujące proces *moyennisation*** (wzrost płac, masowa, ujednolicona konsumpcja, wzrost grupy posiadających nieruchomości, demokratyzacja szkolnictwa, dominacja zatrudnienia w sektorze trzecim) **są w Polsce po 1990 r. spełnione**, choć tempo zmian było inne niż we francuskim wzorze. Na wsi proces ten jest przestrzennie zróżnicowany, na co wskazuje powyższa analiza. Skala jego zaawansowania jest nieco inna w różnych regionach historycznych, województwach, obszarach o różnych typach gospodarki. **Wiejska Polska ma w swoim składzie społeczno-zawodowym ok. 45% robotników i po ok. 27% rolników i przedstawicieli klasy średniej. To pozwala zaklasyfikować ją do grupy europejskich krajów, których struktura społeczna jest w trakcie modernizacji** (Halamska 2015, s. 59). **Przy bliższym oglądzie ta wiejska Polska zaczyna się dzielić na „mało rolniczą” i „rolniczą”.** Decyduje o tym struktura gospodarki oraz powiązana z nią struktura społeczna. **Podział przestrzeni wiejskiej między te dwa jej typy nie jest oczywiście równy:**

do wiejskiej rolniczej należy $\frac{3}{4}$ powiatów ziemskich oraz tyleż obszarów wiejskich; do mało rolniczej, zurbanizowanej – odpowiednio po $\frac{1}{4}$.

W przestrzennym zróżnicowaniu struktury społecznej widoczny jest wpływ czynników zarówno historycznych, jak i ekonomicznych. Wydaje się przy tym, że silniejszy wpływ na aktualne zróżnicowanie struktury społeczno-zawodowej mają czynniki ekonomiczne, związane z typem gospodarki lokalnej. Tyle tylko, że znaczny wpływ na taki a nie inny typ gospodarki miały losy historyczne regionu: „długie trwanie” jest widoczne przede wszystkim na terenach byłego zaboru rosyjskiego. Dość dobrze ilustruje to podział na regiony administracyjne. To, co różni wiejskie obszary województw od siebie, to nie tylko typ struktury społeczno-zawodowej, ale także skala jej wewnętrznego zróżnicowania. **W niektórych województwach, przede wszystkim należących do typu agrarnego, różnica między obszarami rolniczymi i zurbanizowanymi jest tak duża, że procesy zmian struktury społecznej przebiegają w odmiennych rytmach.**

Bibliografia

- Bański J. (2011). Wieś w badaniach geograficznych – ewolucja badań i przegląd koncepcji rozwoju obszaru wiejskiego. W: Halamska M. (red.). *Wieś jako przedmiot badań naukowych* (s. 29–44). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Cloke P., Marsden T., Mooney P. (red.) (2006). *Handbook of Rural Studies*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Domański H. (2002). *Polska klasa średnia*. Wrocław: Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej.
- Domański H. (2004). *Struktura społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Domański H. (2011). Empiryczny test hipotezy o pękniętej strukturze społecznej. W: Flis M., Frysztacki K., Skąpska G., Polak P. (red.). *Co się dzieje ze społeczeństwem?* (s. 183–202). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gardawski J. (2008). Degradacja i wykluczenie klasy robotniczej. W: Jarosz M. (red.). *Wykluczeni. Wymiar społeczny, materialny i etniczny* (s. 69–106). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Gilejko L.K. (2010). Klasy i warstwy we współczesnym społeczeństwie polskim. W: Jarosz M. (red.). *Polacy równi i równiejsi* (s. 17–44). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Gorlach K. (2011). Kierunki badań wsi w społeczeństwie globalnej ponowoczesności, czyli od „nowej” socjologii wsi do studiów nad wsią ponowoczesną. W: Halamska M. (red.). *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku* (s. 139–168). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grzeszczak J. (2010). *Gentryfikacja osadnictwa. Charakterystyka, rozwój koncepcji badawczej i przegląd wyjaśnień*. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.

- Guimond L., Simard M. (2010). Gentrification and neo-rural population in the Quebec countryside: Representations of various actors. *Journal of Rural Studies*, 4, 449–469.
- Halamska M. (2013). *Wiejska Polska na początku XXI wieku. Rozważania o gospodarce i społeczeństwie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Halamska M. (2015). Zróżnicowanie społeczne „wiejskiej Europy”. *Wię i Rolnictwo*, 4, 47–66.
- Halamska M. (2016). Zmiany struktury społecznej wiejskiej Polski. *Studia Socjologiczne*, 1, w druku.
- Heffner K. (2011). Wieś jako przedmiot badań w gospodarce przestrzennej. Procesy zagospodarowania przestrzeni wiejskiej w Polsce. W: Halamska M. (red.). *Wieś jako przedmiot badań naukowych* (s. 49–72). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hoggart K. (1997). The middle classes in rural England 1971–1991. *Journal of Rural Studies*, 3, 253–273.
- Kajdanek K. (2012). *Suburbanizacja po polsku*. Kraków: Nomos.
- Kayser B. (1990). *La renaissance rurale. Sociologie des campagnes du monde occidentale*. Paris: A. Colin.
- Maloutas T. (2011). Contextual diversity in gentrification research. *Critical Sociology*, 38 (1), 33–48.
- Marshall G. (red.) (2004). *Słownik socjologii i nauk społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mendras H. (1988). *La seconde revolution francaise 1965–1984*. Paris: Gallimard.
- Mokrzycki E. (2001). *Bilans niesentymentalny*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Rosner A. (2012). *Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Sadura P. (2012). Wielość w jedności: klasa średnia i jej zróżnicowanie. W: Gdula M., Sadura P. (red.). *Style życia i porządek klasowy w Polsce* (s. 163–193). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Słomczyński K., Janicka K. (2008). Dychotomie w strukturze klasowej: o efekcie świętego Mateusza i pogłębiających się nierównościach społecznych. W: Mucha J., Narkiewicz-Niedbalec E., Zielińska M. (red.). *Co nas łączy, co nas dzieli?* (s. 123–138). Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Smętkowski M. (2007). Delimitacja obszarów metropolitarnych w Polsce – nowe spojrzenie. W: Gorzelak G., Tucholska A. (red.). *Rozwój, region, przestrzeń* (s. 215–234). Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, EUROREG UW.
- Wójcik M. (2012). *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Zagórski K. (red.) (2009). *Życie po zmianie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Socio-Professional Structure of Rural Population in Poland and Its Spatial Variations

Abstract: Based on the results of systematic „Social Diagnosis” surveys, the Author presents the socio-professional structure of rural population in Poland and its spatial variations. The structure was subject to dramatic changes during the last 25 years and the change sequences were influenced by three simultaneous processes: de-agrarization, proletarianization and gentrification. Structural variations are shown based on three cross-sectional analyses: first – across four historical regions (corresponding to the former partitions of Poland), then – in division into 16 voivodeships and finally across four ‘functional’ areas formed by the type of local economy.

Key words: social structure, deagrarianization, proletarianization, gentrification, geographic variation